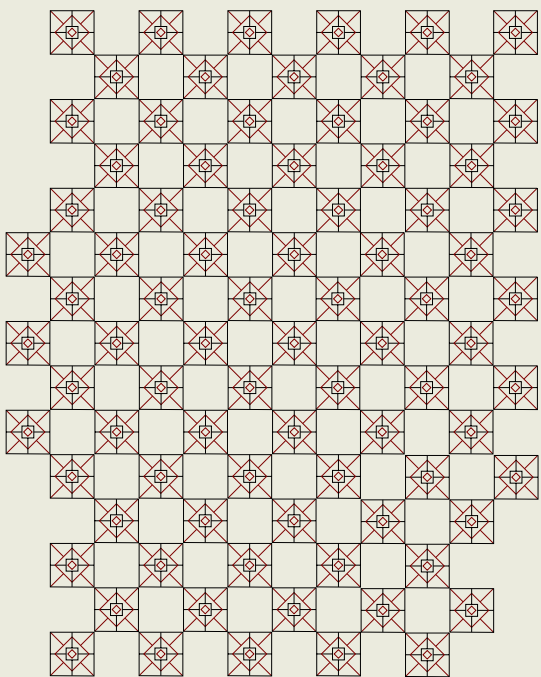
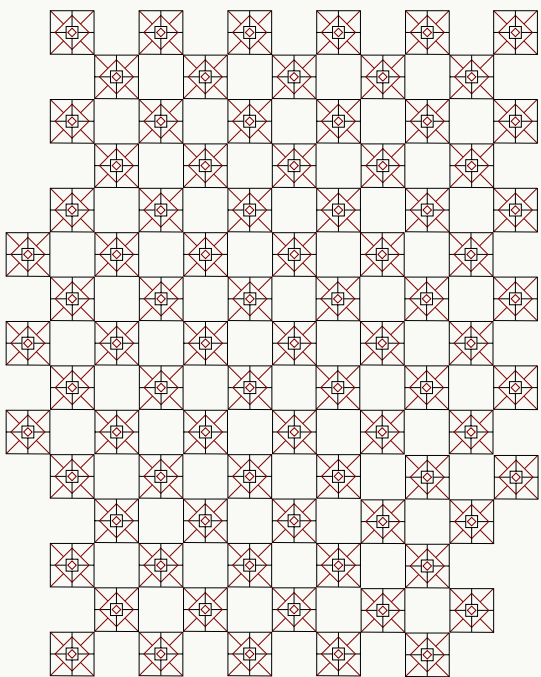

Retro **SPEKTIVE**

*Znanstvena revija za
zgodovinarstvo in
sorodna področja*

Retro **SPEKTIVE**

*Znanstvena revija za
zgodovino
pisje in
sorodna področja*

Glasilo Združenja za promocijo kulturne dediščine,
raziskav in novih tehnologij – Retrospektive

Mednarodni uredniški odbor: dr. Peter Mikša (SI) (odgovorni urednik),
dr. Kornelija Ajlec (SI) (glavna urednica),
dr. Maja Vehar (SI) (tehnična urednica),
Žiga Smolič (SI) (tehnični urednik),
dr. Bojan Balkovec (SI),
dr. Matija Zorn (SI),
dr. Petra Testen (SI),
dr. Božo Repe (SI),
dr. Yoshitome Kota (JP),
dr. Sanja Petrović Todosijević (SRB),
dr. Slobodan Marković (SRB),
dr. Ivan Laković (MNE).

Strokovna sodelavka: mag. Ana Marija Lamut (SI)

Za znanstveno vsebino tekstov in točnost podatkov odgovarjajo avtorji. Prav tako morajo poskrbeti za avtorske pravice za objavljeno slikovno in drugo gradivo, v kolikor je to potrebno. Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira. Redakcija tega zvezka je bila zaključena 15. oktobra 2024.

Prevodi: FuroCat d. o. o.
Lektura: Aleksandra Repe in Maja Vehar
Naslovnica: Tjaša Krivec
Oblikovanje in oprema: Jure Stušek
Prelom in tisk: PODOBA d.o.o.,
Celjska cesta 7, SI-3250 Rogaška Slatina
Naklada: 100 izvodov
Cena izvoda: 20 €
Letna naročnina: 30 €

Izdaja: Združenje za promocijo kulturne dediščine,
raziskav in novih tehnologij – Retrospektive
Slovenska cesta 9b, SI-1000 Ljubljana, Slovenija
info@retrospektive-journal.org
www.retrospektive-journal.org

ISSN: 2630-3426 (tiskana izdaja)
2670-4013 (spletna izdaja)

*Izdajo znanstvene revije Retrospektive sofinancira
Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost
Republike Slovenije (ARIS).*

Javna agencija za znanstvenoraziskovalno
in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije

Kazalo vsebine

<i>Razprave</i>	7
Drobci o vladah in ministrih v medvojni Jugoslaviji	9
<i>Bojan Balkovec</i>	
»Vzgojimo domovini trezen rod!«	37
<i>Žan Grm</i>	
Slovenska industrija – od ponosa do propada in razprodaje	63
<i>Aleksander Lorenčič</i>	
Analiza vpliva okupacije na osnovno šolstvo v Mariboru in okolici v času druge svetovne vojne na podlagi šolskih poročil	93
<i>Lana Onič</i>	

Razbit bron, obtolčen marmor:
kaj je ostalo od spomenikov Karađorđevićem v Sloveniji? 125

Ivan Smiljanić

Dve plati Alexisa de Tocquevilla 185

Jernej Štimac

Ocene 219

Alexa Stiller. Völkische Politik, Wallstein Verlag, Göttingen 2022 221

Božo Repe

Kontakti avtorjev 226

Retro **SPEKTIVE**

Razprave

7

Slovenska industrija – od ponosa do propada in razprodaje

Aleksander Lorenčič

63

IZVLEČEK

Avtor v prispevku osvetli dolg proces spreminjanja slovenske družbe iz agrarne v industrijsko in postindustrijsko. Gre za časovno široko in kompleksno obdobje, kjer smo bili priča več gospodarskim krizam, vojnim morijam ter spremembam političnih in ekonomskih sistemov. Tovrstne spremembe so med drugim botrovale spremembi odnosa med delom, industrijo in kapitalom. Predstavitev časovno začne v tridesetih letih 19. stoletja, ko se je začelo živahno ustanavljanje industrijskih obratov, ki se je v naslednjih desetletjih stopnjevalo tudi s širjenjem železniškega omrežja. Pot od vzpona do propada ter razprodaje industrijskih podjetij in blagovnih znamk avtor zaključi z dogajanjem v samostojni Sloveniji.

Ključne besede

industrija, industrializacija, Slovenija, razvoj, industrijske panoge, blagovne znamke, propad, (raz)prodaja

ABSTRACT

The author sheds light on the long process of transformation of Slovenian society from agrarian to industrial and post-industrial. It was a broad and complex period in time, during which we witnessed multiple economic crises, the ravages of war, and changes in political and economic systems. These changes, among other things, contributed to the shifting relationship between labour, industry, and capital. The author begins the narrative in the 1830s, when the establishment of industrial plants began in earnest and intensified in the following decades with the expansion of the railway network. He traces the journey from the rise to the decline and eventual selling off of industrial companies and brands, concluding with developments in independent Slovenia.

Keywords

industry, industrialisation, Slovenia, development, industrial sectors, brands, collapse, sell-off

ZAČETKI USTANAVLJANJA INDUSTRIJSKIH OBRATOV

Ko govorimo o razvoju industrije, imamo v mislih časovno široko in kompleksno obdobje, v katerem smo bili priča gospodarskim krizam, vojnim morijam ter zgodovinskim prelomnicam s spremembami političnih in ekonomskih sistemov. Tovrstne spremembe so med drugim botrovale spremembi odnosa med delom, industrijo in kapitalom. Začetki segajo v trideseta leta 19. stoletja, ko se je začelo živahno ustanavljanje industrijskih obratov, ki se je v naslednjih desetletjih stopnjevalo tudi s širjenjem železniskega omrežja.¹

Kot vemo, industrija predstavlja danes v Sloveniji pomemben del gospodarstva, saj ustvarja skoraj četrtno BDP, pri čemer kar 99,8 odstotka predstavljalo mala in srednja podjetja. A če se ozremo v preteklost, je šlo pri transformaciji slovenske družbe iz agrarne v industrijsko ter poindustrijsko za dolg in ne premočrten proces. Podjetja so nastajala in izginjala, se združevala in prestrukturirala, nekatera so prestala preizkušnje, številna so propadla in skupaj s svojimi blagovnimi znamkami tonejo v pozabo.

Ustanavljanje industrijskih obratov se je začelo v tridesetih letih 19. stoletja in se nato s širjenjem železniškega omrežja stopnjevalo. Večji del 19. stoletja so bile slovenske dežele na obrobju gospodarskega dogajanja in napredka, zato se niso mogle enakovredno vključiti v proces industrializacije. Leta 1835 so v ljubljanski Cukrarni postavili prvi parni stroj na območju današnje Slovenije. Po podatkih sta bili leta 1856 na Kranjskem le 102

¹ Za ta čas nekateri avtorji uporabljajo izraz 'moderna industrializacija'. Po Jožetu Šornu zlasti za obdobje 1870–1914. V svojem delu *Začetki industrije na Slovenskem* Šorn časovno umesti začetke v prvo četrtno 18. stoletja, ko je bilo konec turške nevarnosti in je bil slovenski prostor pomembna prehodna pot, to 'prvo industrializacijo', kot jo imenuje Šorn, pa je pospeševala država po načelih merkantilizma. Kot pa v delu *Od Pohlinove slovnice do samostojne države* piše Peter Vodopivec, so bili Slovenci zaradi družbenih razmer razdeljeni in niso imeli ene same zgodovinske usode, zato se "označevanje slovenske zgodovine od 18. stoletja dalje z zgodovino slovenskega naroda ne zdi prepričljivo" (str. 7). Po Vodopivcu, na Slovenskem, predvsem v drugi polovici 19. stoletja, ni bilo mogoče uspešno graditi lastnega gospodarstva in slediti nekaterim vzorom drugih evropskih dežel, zaradi kriz v kmetijstvu in omejenih možnosti na polju industrializacije. Dragocen vir za to obdobje je tudi doktorsko delo Mitje Sunčiča z naslovom *Zgodovina podjetništva na Slovenskem od srede 19. stoletja do druge svetovne vojne*.

»tovarniški podjetji«, do prve svetovne vojne pa se je število industrijskih podjetij v slovenskih deželah precej povečalo. Po popisu, ki ga je izdelala Zbornica za trgovino, obrt in industrijo, je na tem prostoru pred prvo svetovno vojno delovalo 327 podjetij. Več industrijskih podjetij se je razvilo iz obrtnih obratov. Ko so jih podjetni lastniki povečevali, uvedli nova tehnična sredstva, so začeli obratovati na tovarniški način. Ostala industrijska podjetja so domači in tuji podjetniki že v začetku ustanovili kot tovarniška. Z izjemo nekaj podjetij, ki jih je kot svoj erar ustanovila avstrijska država, so večino podjetij ustanovili posamezniki ali skupine posameznikov. Le nekaj večjih je bilo v lasti družbenih podjetij. Med slednjimi so prevladovala družbe z omejeno zavezo, saj za njihovo ustanovitev ni bilo potrebno veliko kapitala in njeni družabniki niso osebno jamčili s premoženjem. Najmanj je bilo d. d., za katere je bilo potrebno veliko kapitala. Industrializacija in nove prometne poti so omogočile prihod tujega kapitala. Ta je bil nujen, saj akumulacija v slovenskih deželah ni zadostovala za posodobitev in osredotočenje proizvodnje. Zato so bile skoraj vse pomembnejše tovarne v rokah tujih podjetnikov. Prevladoval je avstrijski, dunajski in francoski kapital. Slovenci so bili gospodarsko in socialno v podrejenem položaju. Pred prvo svetovno vojno je bila sicer slovenska podjetnost omejena na srednje in male obrate, le redko in izjemoma je posegla v industrijo in denarne zavode. Na industrijskem področju se je lahko še najbolj razvijala v predelovalni industriji, ki je imela zagotovljene zadostne domače surovinske vire.² Največ je bilo podjetij, ki so izdelovala gradbeni material, tovarn usnja in parnih mlinov. Omeniti gre rodbine Samassa, Woschnagg in Majdič, ki veljajo za utemeljiteljice razvoja zvonarske, usnjarske in mlinske industrije. V tem prvem obdobju industrializacije se je nekaj slovenskih podjetij prebilo med največje blagovne proizvajalce v Evropi. Med maloštevilnimi poslovno uspešnimi slovenskimi podjetniki zaseda posebno mesto Fidelis Terpinč. Leta 1920 je v Kranju s pomočjo očetovega kapitala ustanovil manufakturo za koce in sukanec. Po prihodu v Ljubljano leta 1827 se je ukvarjal s trgovsko in kmetijsko dejavnostjo, nato pa se je lotil papirništva. Ustanovil je manjšo družbo, ki je leta 1843 na Ljubljani v Vevčah pri Ljubljani zgradila meha-

2 Lorenčič, Aleksander in Jože Prinčič. *Slovenska industrija od nastanka do danes*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2018, 14–16..

nično tovarno papirja in jo kasneje razširila še na proizvodnjo olja in barvnega lesa. Iz Slovenskih goric je izšel izumitelj in uspešen podjetnik Janez Puch, ki je s svojimi patentiranimi izumi in izboljšavami zaznamoval začetek tehnične revolucije. Leta 1885 se je preselil v Gradec, kjer je njegovo podjetje izdelovalo avtomobile in motorna kolesa. V izbrano skupino podjetnih menedžerjev sodijo še Karel Pollak, Avgust Žabkar in Peter Kozina. Kranjski industrialec Karel Pollak se je usnjarske obrti izučil pri stricu v Trziču. Leta 1875 je v Ljubljani ustanovil trgovsko podjetje in se skupaj s sorodnikom Alfredom Pollakom lotil uvoza kož ter izvoza usnja na Ogrsko, Balkan, Anglijo, Švedsko. Postal je uspešen industrialec, saj je imel v lasti več hitro razvijajočih se tovarn usnja. Avgust Žabkar se je kot izučen kovač leta 1873 peš odpravil na svetovno razstavo na Dunaju in se tam izpopolnjeval v ključavničarski obrti do leta 1885, ko se je vrnil v Ljubljano. Tu je leta 1889 odprl svojo delavnico, nato pa leta 1896 na mestu današnjega Gospodarskega razstavišča začel graditi svojo lastno tovarno, ki je do začetka prve svetovne vojne postala eno izmed pomembnejših industrijskih podjetij v Sloveniji. Peter Kozina je kariero uspešnega poslovneža začel v Ljubljani kot vodja prodaje obutve v veletrgovski firmi A. Krisper. Leta 1903 je z družabnikom Štefanom Hitzlom v Ljubljani registriral javno trgovsko firmo Hitzl & Kozina in začel trgovati z vsem, kar je prinašalo dobiček: s krtačami iz ribniške doline, zobotrebci iz Lašč, čevlji iz Trziča in domžalskimi slamniki. V letih 1907–1911 je v Trziču, kljub nasprotovanju nemških podjetnikov, zgradil sodobno tovarno usnjene obutve. Do začetka prve svetovne vojne so se kot uspešni slovenski podjetniki izkazali še Dragotin Hribar in Peter Majdič v tekstilni industriji, Ivan Rebek v kovinski, Ivan in Fran Bonač v papirni, Ivan Zabret v živilski industriji in Franc Sodin v industriji gradbenega materiala. Večji del so bili industrijski proizvodi iz slovenskih dežel po kakovosti in ceni popolnoma primerljivi s tistimi iz drugih delov carinskega območja Avstro-Ogrske monarhije. Nekaj podjetij pa je izstopalo, ker so prva v državi ali celo širše osvojila določeno proizvodnjo. S tem so osvojila trge in dosegla prepoznavnost svojih blagovnih znamk v tujem poslovnem svetu (Kranjska industrijska družba, Kemična tovarna v Mostah, cemen-

tarna v Trbovljah, tovarna tehtnic Ivan Rebek iz Celja, železarna na Prevaljah, papirnica v Vevčah).³

Slika 1: A. WESTEN d. d., Tovarna emajlirane, pocinkane, brušene in pokositrane posode v Celju leta 1919
Vir: Zgodovinski arhiv Celje

RAZVOJ MED VOJNAMA

Prva svetovna vojna je globoko posegla v gospodarsko življenje in ga zelo prizadela. Po spremembi državnega okolja leta 1918, ko je slovensko ozemlje postalo najbolj razvito znotraj tedanje Jugoslavije, se je povečalo število podjetij. Večji del industrijskih podjetij se je usmeril v prodajo na domačem trgu.⁴ Ne gre pozabiti, da je bil to tudi čas izgube Primorske in Trsta (izguba pristanišča, poslovnega središča, rudnika v Idriji itd.). V tem času so se uveljavili podjetniki Fran Bonač, Dragutin Hribar, Milko Bremec, Franjo Sirc, Peter Majdič mlajši, Herbert Woschnagg in Ivan Zabret. Med industrijskimi panogami je pred drugo svetovno vojno največji razmah doživljala tekstilna proizvodnja, saj so slovenske tovarne proizvedle 37 odstotkov vseh jugoslovanskih tekstilnih izdelkov.⁵ Pri čemer gre izpostaviti, da so v letih prve svetovne vojne vse tekstilne tovarne na Slovenskem prenehale obratovati, zmanjkalo jim je namreč bombaža in prediva, dobava surovin pa zaradi vojne ni bila več mogoča. »Tako je tekstilna tovarna v Tržiču prenehala obratovati v drugi polovici leta 1915, litijska predilnica 18. marca 1916, takoj nato še tkalnica v Preboldu, tekstilno tovarno v Ljubljani

³ Prav tam, 14–17.

⁴ Več v: Šorn, Jože. »Razvoj industrije v Sloveniji med obema vojnoma.« *Kronika*, 7/1 (1959): 10–21, 10–21.

⁵ Razvoj tekstilne industrije je izčrpno predstavil France Kresal v delu *Tekstilna industrija v Sloveniji*.

pa so sploh demontirali«, navaja Jože Šorn.⁶ Sicer so med vojnama prevladovala majhna in srednja podjetja, le nekaj jih je bilo z več kot tisoč zaposlenimi. Kljub temu, da se je število industrijskih podjetij med vojnama povečevalo, je bilo to obdobje, ko še vedno govorimo o izrazito prevladujoči agrarni družbi. Industrializacija je prej kot ne potekala nenačrtno in stihijsko, podjetja, ki so svoje izdelke uspešno prodajala na tujih trgih, so bila še v manjšini.⁷ Pa vendarle so bila nekatera uspešna, tako so sredi dvajsetih let bila največja izvozna podjetja Zjedinjene tovarne stekla Hrastnik, Steklarna Rogaška Slatina, Swaty Maribor, Tovarna verig Lesce, Saturnus Ljubljana, A. Westen Celje, Kajetan Ahačič Tržič, Tvorница za dušik Ruše, TKI Hrastnik, Tvorница tanina Medvode, Remec in Co. Kamnik, Kopitarna Mestinje in Kopitarna Winkle Sevnica, Šešir Škofja Loka, Tovarna usnja Woschnag Šoštanj, Knaflič Tone Kamnik, Kalin Savel Ljubljana. Konec tridesetih let je bil največji del izvoza usmerjen v Afriko, Azijo, obe Ameriki ter v Anglijo, Nemčijo, Avstrijo in Francijo. Po količini so prevladovala različne vrste lesa ter izdelki iz lesa, stekla in usnja, strojene kože in usnje, ferokrom, svinec, tanin, smrekov ekstrakt, glicerín, pločevina, verige, brusni kamni, klej, kuhinjska posoda, klobuki, čipke, hmelj, olje in živina.⁸ V času med svetovnimi vojnama je postal slovenski prostor zanimiv tudi za tuje vlagatelje. Tuji podjetniki v našem prostoru niso hoteli ali zaradi zakonskih predpisov niso mogli ustanavljati svojih podjetij. Lahko pa so svoj kapital vložili v domače delniške družbe ali družbe z omejeno zavezo in tako kot deležniki sooblikovali poslovno politiko posameznih družb. Uradna statistika ni prikazovala dejanske moči tujega kapitala. Po prevratu leta 1918 je bilo tujega kapitala desetkrat več kot domačega. Do leta 1939 se je razmerje precej spremenilo v korist domačega kapitala. Izmed tujega je bilo največ avstrijskega, potem češkega, sledili so švicarski, angleški, norveški, francoski in italijanski kapital. V rudarstvu ga je bilo kar za 83 odstotkov, tekstilni 53, kemijski industriji 33, železarstvu 30, lesni 21, usnjarski 20, papirni 5 in v živilski panogi slabe

6 Šorn, Jože. *Slovensko gospodarstvo v poprevratnih letih (1919–1924)*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1997, 209.

7 Lazarevič, Žarko. *Plasti prostora in časa. Iz gospodarske zgodovine Slovenije prve polovice 20. stoletja*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2009, 20.

8 Lorenčič, Prinčič, *Slovenska industrija od nastanka do danes*, 22–23.

tri odstotke. V tujih rokah so bile vse delniške družbe z glavnico nad 10 milijonov din. To je pomenilo, da je tuji kapital obvladoval vsa največja industrijska podjetja: TPD Ljubljana, A. Westen Celje, Jugoslovanske tekstilne tvornice Mautner Ljubljana, Zedinjene tovarne stekla Hrastnik, Jugočeško Kranj, Tvornico za dušik Ruše, Tovarno usnja Woschnag Šoštanj, Doctor in drug Maribor, Jurija grofa Thurnskega jeklaro Ravne, Titan Kamnik, Elektrarno Fala. Med posameznimi tujimi deležniki so bili najštevilčnejši češki vlagatelji, ki so obvladovali 40 odstotkov vseh tekstilnih tovarn. Med posameznimi vlagatelji pa člani družine Westen, ki so postali lastniki več rudarskih in industrijskih podjetij v Sloveniji, drugih delih Jugoslavije, nekaterih evropskih državah in Južni Ameriki. Postali so lastniki TKI Hrastnik, KID Ljubljana, Tovarne za mletje mineralov v Gaberjah pri Celju, tovarn in rudnikov v okolici Topuskega ter v zahodni Bosni in imeli so delež v Trboveljski premogokopni družbi Ljubljana. Kupili so dve ugledni bančni ustanovi: Ljubljanski kreditni zavod za trgovino in industrijo ter Dunavsko banko iz Beograda. Upravičeno so jih prištevali med največje podjetnike v Sloveniji pa tudi Jugoslaviji. Leta 1938 je bilo po uradni statistiki 78 odstotkov podjetij v jugoslovanskih in 17 odstotkov v tujih rokah. Glede kapitala po narodnosti je bilo jugoslovanskega 64,4 odstotka, tujega pa 33,2 odstotka. Tudi glede delovnih mest je bilo razmerje 62 odstotkov proti 36 odstotkov v korist zaposlenih domačinov.⁹

Slika 2: Litostroj, 1953/54

Vir: Muzej novejše in sodobne zgodovine Slovenije, fototeka, EPc101_2

9 Prav tam, 24–28.

INDUSTRIALIZACIJA KOT CILJ IN PRIORITETA GOSPODARSKE POLITIKE

Druga svetovna vojna je industriji povzročila vnovično znatno škodo, leta pa 1945 pa je prišlo do korenitega obrata, saj so novi voditelji po sovjetskem zgledu podržavili vsa pomembna podjetja, spremenili gospodarsko ureditev, uveljavili nove pogoje gospodarjenja, industrializacija pa je postala cilj in prioriteta gospodarske politike. V prvih letih je bil velik poudarek na obnovi, poškodovanih ali uničenih je bila tudi večina pristanišč, strojev, industrijskih in obrtnih objektov, prav tako ni delovalo šest velikih elektrarn. Zaradi pomanjkanja strojev je obnova železnic, cest, hiš in tovarniških obratov v večji meri potekalo z ročnim fizičnim delom in z zelo skromnimi orodji. Zahvaljujoč obsežni pomoči UNRRE, tudi v obliki strojev in pogonskih sredstev, pa je bila omogočena tudi pospešena izvedba elektrifikacije in industrializacije. A jugoslovansko gospodarstvo je resnično zaživelo šele v prvi polovici 50. let, ko je Jugoslavija po eni strani zaradi spora s Sovjetsko zvezo začela prejemati obsežno pomoč z Zahoda, po drugi pa je z uvedbo samoupravljanja prilagodila rigiden gospodarski model iz časa takoj po vojni. Takrat se je precej povečala tudi rast družbenega produkta, od leta 1953 do 1981 je dosegla skoraj sedem odstotkov, kar je veliko tudi na svetovni ravni. Tudi rast industrijske proizvodnje se je v tem obdobju povečala za trikrat.

Je pa že na začetku 60. let postalo očitno, da sta gospodarski sistem ter z njim povezana odločilna vloga države pri oblikovanju in uresničevanju gospodarske politike glavni oviri za hitrejši tehnološki razvoj in večjo vključitev v mednarodno delitev dela. Eno od temeljnih težav so predstavljali nasprotujoči si pogledi glede razvojne usmeritve. Predvsem je šlo za spopad dveh smeri. Prvo je predstavljala Srbija, ki je težila k okrepitvi vloge zvezne države, povrnitvi centralističnega planskega sistema in distribucije, drugo pa predvsem Slovenija in Hrvaška, ki sta si prizadevali za nadaljevanje decentralizacije in posodobitev gospodarskega sistema. Gospodarska reforma iz leta 1965 je pomenila zmago slovenske smeri, saj je za pripravo bila izbrana posebna delovna skupina, ki jo je vodil Boris Kraigher. Reforma in njeni ukrepi so, vsaj v prvi fazi, veliko obetali, a nesporno dejstvo je, da

je reforma v celoti propadla in da osrednjega cilja, to je preoblikovanja gospodarstva v sodobnejše samoupravno-tržno gospodarstvo, ni uresničila.¹⁰ Kar zadeva Slovenijo, lahko izpostavimo čas vlade Staneta Kavčiča, ki je bil po gospodarski reformi 1965 zagovornik liberalne gospodarske usmeritve. Razmišljali in delovali so v smeri postindustrijske družbe ter zagovarjali nacionalni gospodarski interes kot predpogoj za obstoj in uspešnost naroda. V tistem času so se razvijali bančništvo, turizem, promet, inženirstvo (Republiški računalniški) center, gradnja veleblagovnic (Maximarket), razvoj Luke Koper, Adria, cestni in infrastrukturni razvoj. Kavčič je zaradi svojih pogledov in usmeritve prihajal v spor z delom slovenskega in najvišjega jugoslovanskega vodstva, še posebej po letu 1969 in tako imenovani 'cestni aferi'.

V drugi Jugoslaviji se je sicer več kot dvajset slovenskih industrijskih podjetij uveljavilo s svojimi blagovnimi znamkami na svetovnem trgu, več kot trideset pa jih je monopolno nastopalo na jugoslovanskem trgu.

Industrializacijska stopnja v Sloveniji

Leto (ob popisu prebivalstva)	Število delovno aktivnih	Število delovno aktivnih v industriji	Delež delovno aktivnih v industriji (v %)
1961	768.424	192.423	25,04
1971	719.339	270.410	37,59
1981	753.167	328.522	43,62
1991	878.789	314.034	35,73
2002	818.304	257.157	31,43

Vir: Vrišer: Slovenska industrija po osamosvojitvi, 66.

10 Prinčič, Jože in Neven Borak. *Iz reforme v reformo. Slovensko gospodarstvo 1970–1991*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2006. , 127–143.

Med novimi izdelki, s katerimi so slovenska podjetja pod svojo ali licenčno blagovno znamko osvojila jugoslovanski trg, jih je bilo veliko, ki so zaznamovali vsakdanje življenje. Naj jih omenimo: Pony kolo (Rog Ljubljana), Ora (Talis Maribor), mortadela Gorica, kraški pršut (MIP Nova Gorica), Thomy majoneza in gorčica (Kolinska Ljubljana), šampon Subrina, pralni prašek Mixal, krema Solea (Zlatorog Maribor), hlačne nogavice Peggy (Polzela), poliestrsko vlakno Diolen (Svila Kamnik), barvna premaza Belton in Beltop (Belinka Ljubljana), avtomobil R-4 (IMV Novo mesto). Med drugim so tudi blagovni znak Iskra Kranj poznali po vsem svetu. Leta 1981 je Iskrin telefon Eta 80 (po domače so ga imenovali fitipaldi) prejel najvišje mednarodne nagrade za obliko in potem do konca desetletja ostal svetovni standard za oblikovanje telefonov. Krka Novo mesto je razvila lastno tehnologijo zdravil in jo zaščitila s približno 400 patenti. Gorenje Velenje je v 70. letih postalo eden največjih proizvajalcev gospodinjskih aparatov s sodobno organizirano prodajno in servisno službo. Leta 1978 se je Gorenje odločilo za nakup bavarskega podjetja Körting iz Grassaua, njegov nakup pa je odobrilo celotno tedanje slovensko politično vodstvo. Zelo uspešna je bila tudi Alpina Žiri, ki je bila med glavnimi proizvajalci smučarskih čevljev in je v 80. letih z lastno blagovno znamko obvladovala pet odstotni delež svetovnega trga smučarskih čevljev. Radenska Radenci je bila četrty največji proizvajalec mineralnih vod na svetu. Metalna Maribor se je na tujih trgih uveljavila z opremo za hidroelektrarne in premogovnike in v kooperaciji s tujimi podjetji sodelovala pri gradnji velikih energetskega projektov po vseh celinah. Tovarna lepenke in papirja Sladki Vrh je konec 70. let postala pojem kakovostnih izdelkov na področju papirnate konfekcije. Industrija usnja Vrhnika (IUV) je v 80. letih postala največji proizvajalec svinjskega usnja na svetu itd.

Delež industrije in zasebnega sektorja v skupnem družbenem produktu po republikah 1973

	Industrija	Zasebni sektor
SFRJ	36	18,5

	Industrija	Zasebni sektor
BiH	37,9	19,9
Črna Gora	29,7	16,9
Hrvaška	34	16,5
Makedonija	34,7	19,5
Slovenija	45,5	10,7
Ožja Srbija	34,1	22,1
Vojvodina	30,9	23,1
Kosovo	33,7	27,6

Vir: Slovenija 1945–1975. Zavod SR Slovenije za statistiko. Ljubljana 1975, 170.

Slovenija je bila v svetovnem vrhu po deležu zaposlenih v celotnem prebivalstvu oziroma v aktivnem prebivalstvu kot tudi po deležu zaposlenih v industriji in rudarstvu. Na drugi strani pa v produktivnosti dela, izobrazbeni strukturi in življenjskem standardu daleč od svetovnega vrha.¹¹ Slovenija je sicer v 70. in na začetku 80. let minulega stoletja gospodarila previdneje in boljše kot druge republike. Svoja posojila je odplačevala in previdneje je najemala nove. Kljub temu pa je gospodarska kriza ni zaobšla, temveč jo je na nekaterih področjih prizadela celo močneje kot ostale dele države.¹² Po Repetu Slovenija ni več zmogla igrati »lokomotive«, ki bi celotno jugoslovansko gospodarstvo potegnila iz krize, ker se je gospodarska politika v Beogradu ravnala po večinskem manj razvitem in nerazvitem »jugu«.¹³ Slovensko gospodarstvo je že leta 1984 v bistvu stagniralo, potem

11 Sicherl, Pavle. »Kje je Slovenija?« V: Aleksander Bajt 1921–2000: Zbornik razprav s simpozija SAZU ob 10-letnici smrti, ur. Jože Mencinger, 131–158. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2011., 136.

12 Prinčič, *Gospodarski vidiki osamosvajanja Slovenije (1986–1991)*, 33–56.

13 Repe, Božo. *Jutri je nov dan. Slovenci in razpad Jugoslavije*. Ljubljana: Modrijan, 2002, 134.

pa v prvih mesecih 1985. leta proizvodnja močno upadla, izvoz je bil počasnejši od uvoza, cene in plače so rasle. Tudi v letih 1986 in 1987 je slovensko gospodarstvo nazadovalo, saj so bile stopnje rasti družbenega proizvoda, industrijske proizvodnje in naložb v osnovna sredstva negativne. Padajoča gospodarska rast se v naslednjih letih ni zaustavila, temveč je zajela tudi podjetja, kot so bila Iskra, Tam, Litostroj, Slovenske železarne, SCT, Strojne tovarne Trbovlje, ki so bila lokomotiva slovenskega razvoja in nadpovprečni izvozniki. Razvojno krizo ter upadanje gospodarske dejavnosti so spremljali še nizka storilnost, devizna nelikvidnost in naraščanje obremenitev gospodarstva. V drugi polovici leta 1990, torej že po političnih spremembah v Sloveniji, se položaj slovenskega gospodarstva ni popravil. Industrijska proizvodnja je porasla le septembra in oktobra, novembra pa se je znova zaustavila kot tudi druge gospodarske dejavnosti. Izvoz je vse skozi upadal, uvoz je naraščal, upadale so investicije, brezposelnost pa je rasla. Septembra 1990 so začele naraščati cene, oktobra so se zaradi prevelikega trošenja javnega sektorja začele težave na finančnem področju.¹⁴

VELIKE STRUKTURNE SPREMEMBE IN PROPAD GIGANTOV

Konec leta 1989 in na začetku leta 1990 se je zvrstilo nekaj dogodkov, ki so Slovenijo začeli potiskati na pot gospodarskega osamosvajanja. Septembra 1989 je slovenska skupščina sprejela dopolnila k slovenski ustavi, med katerimi je bila tudi ekonomska suverenost Slovenije. Posledice srbske gospodarske vojne proti slovenskim podjetjem so prav tako v literaturi dobro predstavljene, tudi stabilizacijski programi in načrti iz jeseni leta 1989; Sachsov, Boletov in Markovičev, ki je bil uporabljen v praksi in klavarno končan jeseni leta 1990. Reševanje krize je bilo bolj podobno gašenju požara kot iskanju dejanskih vzrokov zanj. Po eni strani so se vlade odločale za restriktivne ukrepe v preskrbi, po drugi pa kompromise v spremembah gospodarskega sistema. Kumulativni padec bruto domačega proizvoda je v obdobju 1989–1992 znašal približno 20 odstotkov, padec

¹⁴ Prinčič, *Gospodarski vidiki osamosvajanja Slovenije (1986–1991)*, 33–56.

industrijske proizvodnje je bil še večji. Slovenija je leta 1991 glede na bruto domači proizvod na prebivalca zaostajala za Italijo za 30 let, za Španijo 19 let, za Irsko 13 let, za Portugalsko okoli 6 let, le pred Grčijo je po tem kazalniku ohranila eno leto prednosti. Strukturno se je slovensko gospodarstvo konec 80. in na začetku 90. let sicer začelo približevati razvitim gospodarstvom. Iz strukture dodane vrednosti po dejavnostih je bilo razvidno zmanjševanje deleža industrije in povečevanje pomena storitvenega sektorja. Industrija je leta 1978 na domačem trgu uresničila 55 odstotkov svoje proizvodnje, na jugoslovanskem 35 odstotkov in 10 odstotkov v tujini. Leta 1987 je slovenska industrija doma uresničila 55 odstotkov, v drugih delih Jugoslavije 28 odstotkov in zunaj Jugoslavije 17 odstotkov svoje proizvodnje. Storitveni sektor, ki je vključeval trgovino, turizem in gostinstvo, finančne in poslovne ter državne storitve, pa je imel leta 1990 že 54-odstotni delež (leta 1987 še 45 odstotkov). Izjemno intenziven proces ločevanja od jugoslovanskega gospodarstva je potekal od decembra 1990 do 25. junija 1991, saj je v tem času Slovenija uvedla lasten sistem neposrednih davkov in se tako fiskalno izločila iz Jugoslavije ter odstopila od sanacije bančnega sistema na zvezni ravni. V večji meri se je izločila tudi iz zveznega pravnega sistema. Uveden je bil fleksibilni tečaj dinarja, sprejeti so bili predpisi, ki so na novo urejali bančno področje, kreditno poslovanje s tujino in carinsko službo. Junija 1991 so se začeli trgati tudi gospodarski stiki z jugoslovanskimi republikami in tujino, kar je med drugim zmanjšalo devizni priliv in zaustavilo proizvodnjo. 7. oktobra 1991, po koncu moratorija, vezanega na Brionsko deklaracijo, je slovenska skupščina sprejela Zakon o denarni enoti Republike Slovenije, uvedba slovenskega denarja pa je dokončno spremenila jugoslovanske trge v tuje. Pomembno področje je predstavljala privatizacija gospodarstva, ki je potekala v nekaj korakih. Najprej, jeseni 1991, sta bila sprejeta zakona o privatizaciji stanovanj in denacionalizaciji, zakon o lastninskem preoblikovanju podjetij (ZLPP) pa je bil sprejet šele novembra 1992. V času od leta 1990 do sprejema ZLPP konec leta 1992 so se mnoga podjetja statusno preoblikovala, dokapitalizirala ali reorganizirala na podlagi takratne jugoslovanske zakonodaje in ker v tem času država še ni imela popolnoma vzpostavljenega instituta nadzora, je bila možnost zlorab velika. V tem obdobju je tako prihajalo do tako imenovane 'divje

privatizacije'. V obdobju od 01. 01. 1990 do 31. 12. 1992 je prišlo po podatkih Agencije za revidiranje, ki je bila ustanovljena leta 1995, do oškodovanja družbene lastnine v vrednosti 86.174 milijonov slovenskih tolarjev. Zlorabe so se dogajale tudi po tem obdobju. Vezano na privatizacijski proces velja spomniti na predsednika skupščine Republike Slovenije v letih 1990–1992 in eno od vodilnih osebnosti slovenskega osamosvojitvenega procesa, dr. Franceta Bučarja, ki je dejal, da bogataši niso padli z neba in da je najlažje obtoževati in kriviti nekoga ter govoriti, kako je kdo kradel družbeno lastnino, dejstvo po njegovem prepričanju pa je bilo, 'da ne politika in ne stroka nista bili kos nastali situaciji in so nekateri pač to izkoristili'.¹⁵

Po osamosvojitvi Slovenije in z izgubo jugoslovanskega tržišča se je začelo prav tako novo obdobje v razvoju slovenske industrije. Gospodarski položaj v letu 1990 je bil dobesedna agonija, ki jo je zaznamovalo poslovanje z izgubami, nelikvidnost, velik padec gospodarske rasti, visoka inflacija, število registriranih brezposelnih je naraščalo, poleg tega se je akumulacija kot pomembna finančna kategorija leta 1990 glede na leto 1989 precej znižala, kar je za slovenska podjetja pomenilo zelo skrb vzbujajoče stanje. V okviru industrijskega sektorja, ki je bil v dodani vrednosti leta 1990 udeležen z 41 odstotki, so največje upadanje doživljali gradbeništvo, predelovalna industrija in rudarstvo. V začetnem obdobju tranzicije je bilo zaznati večje strukturne spremembe, in sicer premik iz industrijske k storitveni ekonomiji, preusmeritev od trga nekdanje Jugoslavije ter prehod v ekonomijo povpraševanja, kar je veljalo še zlasti na trgu delovne sile. V prvem obdobju je bila zelo opazna tudi sprememba v lastniški strukturi slovenskega gospodarstva, in to skoraj izključno na račun novonastalih podjetij. Pomenljiv je podatek, da je bila v letu 1990 zabeležena zelo visoka stopnja rasti števila podjetij, in sicer kar 1048-odstotna. Število gospodarskih subjektov v obdobju 1990–1994 se je povečalo za dobrih 64 odstotkov. Od 13.309 aktivnih podjetij konec leta 1991 je bilo 75 odstotkov zasebnih, 19 odstotkov družbenih ter 5,6 odstotka mešanih. Število zasebnih podjetij se

15 Povzeto po več poglavjih dela Lorenčič, Aleksander. *From dreams of "a second Switzerland" to capitalism without a human face. The path of economic independence and Slovenian economic transition*. Ljubljana: Založba ZRC, 2021..

je v enem letu povečalo za 90 odstotkov, vendar pa je bil njihov pomen v poslovnih rezultatih celotnega gospodarstva še relativno majhen, skupni poslovni rezultati so bili še vedno pretežno odvisni od družbenih podjetij, ki so ustvarjala 78 odstotkov celotnega prihodka v gospodarstvu in so zaposlovala 88 odstotkov delavcev. Slednja so v začetku 90. let večinoma propadla. Prva od zunaj najbolj vidna posledica sprememb so bili prav gotovo stečaji podjetij in samo od julija 1991 do marca 1993 je 1522 podjetij s 125.698 delavci izpolnilo pogoje za uvedbo stečajnega postopka. Proces prestrukturiranja podjetij je sicer kompleksen proces že v dobro razvitih tržnih gospodarstvih, kaj šele v tistih, ki stopajo na pot tržnega gospodarstva. Prav tako je treba prestrukturiranje razumeti v okviru še dveh ključnih procesov in sicer privatizacije ter makroekonomske stabilizacije. Po konceptu lahko govorimo o defenzivnem (odpuščanje ipd.) in strateškem prestrukturiranju (vlaganje v nove trge, raziskave, razvoj, človeški kapital ...).¹⁶ Vloga in pomen malih ter srednje velikih podjetij sta se med tranzicijo izrazito povečevala. Gospodarska kriza in uvajanje tržnega gospodarstva je sicer najbolj prizadela velika podjetja, ki so močno zmanjšala število zaposlenih, zmanjšal se je tudi delež njihovega prihodka in izvoza, ustvarila pa so skupaj manj akumulacije kot majhna podjetja. Iz pregleda po dejavnostih je razvidno, da je bila polovica velikih podjetij v začetku 90. let v industriji, petina pa v trgovini. Med njimi so bila podjetja z visokimi izgubami, predvsem v elektrogospodarstvu, premogovništvu, črni metalurgiji, pa tudi v izvozno usmerjenih panogah – v elektroindustriji, strojni, papirni, kovinskopredelovalni, lesni, tekstilni in proizvodnji prometnih sredstev, ki so ugotovile skupno polovico celotne izgube.¹⁷ Tam, kjer je gospodarstvo slonelo na velikih industrijskih giganti, so imeli velike težave, naj izpostavimo le primer Maribora, kjer je industrija slonela na gigantskih podjetjih, ki so pa v času tranzicije v večji meri propadla, kar je sprožilo plaz negativnih

16 Podrobneje o prestrukturiranju gospodarstva v Lorenčič, Aleksander. *Prelom s starim in začetek novega: tranzicija slovenskega gospodarstva iz socializma v kapitalizem (1990-2004)*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2012, 283-292.

17 UMAR, Delovni zvezek, letnik 1, št. 2, Ljubljana 1992, 26.

učinkov – padec proizvodnje, veliko brezposelnost in s tem seveda veliko socialno ogroženost.¹⁸

Slika 3: Izložba Modne hiše z izdelki tovarne MURA iz leta 1985

Vir: Muzej novejšje in sodobne zgodovine Slovenije, fototeka, EPc7550/2, foto Vili Židar

V Sloveniji so se sicer 'vrata podjetništvu odprla leta 1988', ko je bilo zakonsko omogočeno ustanavljanje zasebnih podjetij in ko se je začela privatizacija obstoječih podjetij.¹⁹ Leta 1988 sprejeti Zakon o podjetjih je med drugim omogočil začetek vključevanja zasebnega kapitala v podjetniški sektor. Zakon je dovoljeval tudi udeležbo tujega kapitala v družbenih podjetjih ter odpravil družbeno lastnino kot edino obliko lastnine. Poleg družbenih je predvidel tudi zasebna, pogodbeni in mešana podjetja v obliki delniških družb, družb z omejeno odgovornostjo, komanditnih družb in družb z neomejeno solidarno odgovornostjo članov. Zakon o podjetjih je povzročil

18 Lorber, Lučka. »Strukturne spremembe mariborskega gospodarstva po letu 1991.« V: *Revija za geografijo*, 1/1 (2006): 63–78.

19 Vahčič, Aleš. »Stanje podjetništva v Sloveniji.« V: *Slovensko podjetje v devetdesetih*, ur. Neven Borak, 49–59. Ljubljana: Zveza ekonomistov Slovenije, 2000. Dalje: Vahčič, Stanje podjetništva.

različno sestavo podjetij. Najštevilčnejša so bila podjetja, katerih lastnik je bila še vedno »družba«, glavni organ pa je ostal delavski svet. Drugo obliko podjetja so predstavljala podjetja z značilnostmi plansko-tržnega sistema z napako. To so bila podjetja, v katerih so odpravili prepoved, da bi nekdo imel trajno udeležbo v premoženju. Tretja oblika pa so bila novoustanovljena podjetja, ki so imela značilnosti kapitalističnega podjetja. Uprave posameznih podjetij so si prizadevale prilagoditi se novim razmeram. V Iskri, največjem slovenskem SOZD-u, so konec leta 1989 ugotovili, da bo treba za izboljšanje razmer in preživetje izpeljati decentralizacijo potegniti črto med korporacijsko in podjetniško strategijo. V podjetjih so se začeli zavedati, da je treba začeti gospodariti in misliti podjetniško in tržno.²⁰ Spremembe je prinesel tudi avgusta 1990 sprejeti Zakon o spremembah in dopolnitvah zakona o podjetjih. Ta je med drugim določal tudi ukinitve delavskih svetov. Pristojnosti, ki jih je imel delavski svet, so se tako prenesle na skupščino podjetja, upravni odbor in na direktorja. Spremenjeni zakon iz leta 1990 je odpravil tudi ločitev med pravico do lastnine in pravico do upravljanja lastnine. Po novem je pravica do upravljanja izvirala zgolj iz lastninske pravice. Leta 1988 je bil sprejet tudi Obrtni zakon, ki je odpravil omejitve zaposlovanja v obrtniškem sektorju. S kasnejšo liberalizacijo mednarodne trgovine in ureditvijo deviznega trga je bila omogočena hitra rast privatnega sektorja, predvsem v trgovini.²¹ Pomembno je na razvoj in dogajanje vplival še Zakon o prometu in razpolaganju z družbenim kapitalom oziroma tako imenovani Markovičev zakon. S to zakonodajo sta bila sprožena dva procesa, ki sta začela spreminjati strukturo gospodarstva iz tipične socialistične strukture v strukturo, značilno za tržna gospodarstva. Šlo je za polnjenje vrzeli v tistem delu strukture gospodarstva, ki jo v tržnih gospodarstvih zavzemajo majhna in srednja podjetja. Prvi proces je bilo množično nastajanje majhnih podjetij, drugi proces pa je bilo drobljenje velikih podjetij oziroma ogromno velikih državnih podjetij je po letu 1990 razpadlo. Oba ta procesa sta v naslednjih desetih letih povzročila obsežen premik zaposlenih iz velikih podjetij v mikro in majhna podjetja. To pomeni,

20 Fikfak, Prinčič, Turk, *Biti direktor v času socializma: med idejami in praksami*, 43–44.

21 Žakelj, »Razvoj malih in srednje velikih podjetij v Sloveniji in Evropski uniji,« 7–12.

da je veliko število ljudi našlo poslovne priložnosti izven obstoječih podjetij, kjer so bili zaposleni. Nastalo je veliko število novih podjetnikov, kar je povzročilo veliko spremembo v videnju ljudi o možnih poteh svoje delovne kariere. Psihološko je postalo popolnoma sprejemljivo kroženje ljudi iz ene organizacije v drugo in iz ene ekonomske aktivnosti v drugo. Nekdo, ki je začel kot direktor v starem podjetju, je ustanovil svoje podjetje, nato je šel v državno službo, se nato pridružil mednarodni svetovalni skupini, nato spet ustanovil podjetje in podobno. Postalo je tudi popolnoma sprejemljivo biti začasno nezaposlen. Fleksibilnost zaposlovanja se je močno povečala in če je šlo za dobre poslovne priložnosti, so bili ljudje pripravljeni delati tudi na drugem koncu Slovenije in tudi drugod po svetu. Vse več ljudi je bilo zaposlenih v majhnih in srednjih podjetjih, vse več je bilo samostojnih podjetnikov. Rast dodane vrednosti je izvirala skoraj izključno iz sektorja majhnih in srednjih podjetij, ki so iz majhnih preraščala v srednja in velika.²² Število gospodarskih subjektov v obdobju 1990–1994 pa se je povečalo za dobrih 64 odstotkov, in sicer od 67598 v letu 1990 na kar 111167 v letu 1994.²³

Kot omenjeno, med tranzicijo in do danes so mnoga podjetja, tudi giganti jugoslovanske industrije, propadla in z njimi številne prestižne slovenske blagovne znamke. Prevent, Rog, Tam, Metalna, TVT Boris Kidrič, Mura, Toper, Iskra Delta, Iskra, Tobačna Ljubljana, Litostroj holding in Industrija usnja Vrhnika (IUV) so le del seznama. Prav tako je dolg spisek podjetij in blagovnih znamk, kjer lastništvo ni več slovensko: Laško, Union, Mercator, Argeta, Perutnina Ptuj, Alpsko mleko, Fructal, Cockta, Čokolešnik, Barcaffe, Radenska itd. Podjetja so s svojimi blagovnimi znamkami vplivala na fizično in socialno strukturo mest ter krajev, bila so gradniki naše identitete, predstavljajo našo bogato tehnično in kulturno dediščino. Podjetja so spreminjala podobo mest in krajev, življenja in socialni ustroj družbe, čez čas je spreminjal tudi odnos med kapitalom in delom. Zlasti v obdobju po drugi svetovni vojni lahko govorimo o industrijskem podjetju kot univerzalnem prostoru. Podjetja so organizirala in skrbela tako rekoč za vsa področja zaposlenih, od izobraževanja, športa, zdravstva, kulture in počitnic. Primer

22 Vahčič. »Stanje podjetništva,« 49 – 59.

23 Podrobneje o podjetništvu med tranzicijo glej Lorenčič, *Prelom s starim in začetek novega*, 235–258..

začrtane gradnje vzorčnega socialističnega naselja z vso infrastrukturo je tudi Kidričevo, kjer je sicer leta 1942 nemški trust Vereinigte Aluminium Werke začel v Strnišču graditi tovarno glinice. Po končani vojni so na ministrstvu za industrijo in rudarstvo v Ljubljani tehtali možnosti za nadaljevanje gradnje. Leta 1946 sta iz Nemčije pripotovala glavna konstruktorja tovarne, dr. Wilhelm Fulda in inž. Gustav Vogel, ki sta prinesla tudi načrte. 20. januarja 1947 je zvezno ministrstvo za gospodarstvo z odlokom ustanovilo Tovarno glinice in aluminija Strnišče in ji dodelilo status državnega podjetja zveznega pomena. Maja istega leta je sledila še uredba o gradnji tovarne in 5. septembra 1947 je Kidričevo prvič obiskal Josip Broz – Tito, kar je bilo z gradnjo Tovarne glinice in aluminija. Vsi načrtovano glede naselja ni bilo realizirano, k sreči pa podjetje Talum še danes uspešno posluje.²⁴

Propad podjetja je pomenil jasno veliko več kot le izguba delovnega mesta, tudi velike socialne posledice. Primere poznamo domala na področju vse države, od mariborske industrije (Hidromontaža, Tam, Metalna...), novogoriškega MIP-a in pomurske Pomurke in Mure. Na Koroškem je ugasnilo več industrijskih, lesnopredelovalnih in tekstilnih obratov (Lesna, Prevent ...), na Gorenjskem sta preživela le dela nekdanj velikanov Elana in Merkur, ki sta sicer danes pod tujimi lastniki. Propadle so tudi nekatere papirnice iz Posavja, nekatere so po stečaju prevzeli tujci. V Savinjski regiji je v zadnjih desetletjih propadlo kar nekaj regijsko pomembnih podjetij (Elkroj, Toper, Polzela, gradbinec Vegrad, celjska tovarna posode EMO, Aero ...). Tudi na Dolenjskem so propadla številna podjetja (Novoteks, Labodom, Beti, Novoles ...). Pravzaprav je v večji meri vsa industrija (pijačarska, živilska, kovinska ...), kot smo jo poznali in ki nam je s svojimi blagovnimi znamkami bila v ponos, propadla, ali je danes v tujih rokah.²⁵

S podobnimi usodami podjetij se soočamo tako rekoč stalno, kar potrjujejo tudi najaktualnejše usode določenih podjetij (stečaj Mariborske

24 Lorenčič, Aleksander. »Kidričevo – prvo industrijsko mesto v Sloveniji.« V: *Zbornik Andreja Studna*, ur. Žarko Lazarevič et. al., 613–624.. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2024, 615–616..

25 Podrobni opisi in usode industrijskih panog in številnih podjetij so predstavljeni v delu Lorenčič, Prinčič, *Slovenska industrija od nastanka do danes*.

livarne, prodaja trgovske verige Kea hrvaški verigi, pripojitev Istrabenza k SDH ...). Na primeru tekstilnih delavk, zaposlenih v tovarni Mura, je usode in doživetje propada podjetja v svoji knjigi zelo nazorno osvetlila Nina Vodopivec. Pričevanja delavk se bralca dotaknejo, sploh so pa dokaz, da se za informacijami o propadu tovarn, skrivajo številne zgodbe in usode. Toliko jih je, kot je število tistih, ki izgubijo delo. O tem priča in sama po sebi pove naslednja izjava, ki je sicer ena od mnogih v delu, gre pa za izjavo delavke ob izgubi službe: *»To je bila zame ene vrste izguba dostojanstva. Največji šok v življenju, še mogoče to, da nimam otrok ni bilo tako hudo. Pol leta je bilo tako grozno. Izgubiš dostojanstvo in si nič. Negativna nula. Počutila sem se kot zadnja smet brez vsega«.*²⁶ Skozi delo se eksplicitno pokaže in dokaže, da za delavce in delavke Mura ni bila le tovarna, kljub vsem pritiskom in pogosto nerazumljivim predpisanim normam, ni bila zgolj služba, temveč je predstavljala način življenja in bila za večino totalna družbena institucija. To dokazujejo navedene izjave ob izgubi dela, kot so *»Imam težave s stresom,«,* ali *»Pri nekaterih je bilo hujše, so morali v psihiatrično bolnico. Nekateri so se zaprli, napravili tudi samomor.«*²⁷

Kot beremo in poslušamo, je razlogov za različne klavrne usode podjetij več, od posledic privatizacije, neustreznega prestrukturiranja, prilagajanja globalizaciji itd. Prav tako moramo poudariti, da so v samostojni Sloveniji nastale številne nove uspešne zgodbe podjetij in industrije na podlagi tehnološkega znanja in inovativnosti. A bistveno vprašanje, glede na vsebino prispevka, ki se postavlja, je, ali oziroma kako pomembna je lastna kapitalska substanca za trajnostno ekonomsko suverenost naroda. Te so se skozi zgodovino zavedali, od Milka Brezigarja, ki je leta 1918 v delu *Osnutek slovenskega narodnega gospodarstva* predstavil vizijo začetka razvoja naroda na gospodarskem, ekonomske in agrarnem področju, Andreja Gosarja, ki je pred drugo svetovno vojno objavil nekaj del, kjer se

26 Vodopivec, Nina. *Tu se ne bo nikoli več šivalo. Doživljanja izgube dela in propada tovarne*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2021, 61.

27 Prav tam, 64.

je ukvarjal z narodnogospodarskim in socialnimi vprašanji Slovenji,²⁸ zlasti Staneta Kavčiča s sodelavci v drugi Jugoslaviji, prav tako se je v začetni fazi tranzicije po osamosvojitvi Slovenije politika odločila za gradualistični pristop, se pravi vodenje politike postopnosti in pragmatičnosti, in se tako izogibala dodatnim političnim pretresom in morebitnim krizam, obenem pa ni slepo sledila nasvetom tujih strokovnjakov in načelom tako imenovanega (neoliberalnega) Washingtonskega konsenza.²⁹ Sčasoma se je to spremenilo, prav tako se je po osamosvojitvi koncept narodnega in družbenega planiranja opustil,³⁰ strategija upravljanja državnih naložb se z vsakokratno vlado spreminja in lahko upamo, da ne bomo prišli do stanja, ko ne bo več ničesar za spreminjati, ne za prodati.

28 Brezigar, Miko. *Osnutek slovenskega narodnega gospodarstva*. Celje: Omladina, 1918.; Gosar, Andrej. »Osnovna narodnogospodarska in socialna vprašanja Slovenije.« V: *Bohinjski teden : zbornik predavanj akademskega kulturnosocialnega tedna SKAD Zarje v letu 1939*, 89–102. Ljubljana: Zarja, 1940.

Brezigar je enotno 'slovensko' deželo videl kot narodnogospodarsko celoto in zagovarjal nacionalizacijo ključnih panog (zemlje, gozdov, industrije, obrti in trgovine), industrializacijo, državni intervencionizem, pa tudi ustrezno socialno politiko, ki jo je razumel kot bistven element uravnoteženega gospodarskega razvoja. Po Brezigarjevem mnenju je odvisnost od Nemcev onemogočala razvoj slovenskega plemstva in meščanstva, ki bi lahko bila nosilec industrializacije, nadzor z Dunaja pa je onemogočal razvoj narodne industrije. Slovenci bi morali po njegovem videnju razviti velepodjetja na področjih, kjer so naravne danosti in razviti zunanjo trgovino. Gosar, v virih najdemo tudi poimenovanje oče socialne politike, si je prizadeval za večji vpliv delavcev pri upravljanju podjetij, kar je predvidel ob nacionalizaciji (podružbljanju) pomembnejših gospodarskih panog, prav tako je zagovarjal državni intervencionizem ter ustrezno socialno politiko in pomoč, ki omogočata preživetje. Po Gosarju le narod, ki ima ekonomsko suverenost, lahko preživi.

29 Lorenčič, *Prelom s starim in začetek novega*, 23–37.

30 Ker se je slednje povezovalo z nekdanjim sistemom, socializmom, a žal, ker vse v času socializma vendarle ni bilo zgrešeno.

VIRI IN LITERATURA

ZAC – Zgodovinski arhiv Celje

SI_ZAC/0511 Zbirka raznih dokumentov industrijskih, obrtnih in trgovskih podjetij

MNZS – Muzej novejšje zgodovine Slovenije

Fotografski fond

Borak, Neven, Lazarevič, Žarko (ur.). *Gospodarske krize in Slovenci*, Inštitut za novejšjo zgodovino, Zveza ekonomistov Slovenije, Ljubljana 1999.

Borak, Neven in Žarko Lazarevič (ur.). *Prevrti in slovensko gospodarstvo v 20. stoletju; 1918–1945–1991*, Cankarjeva založba, Ljubljana 1996.

Borak, Neven. *Ekonomski vidiki delovanja in razpada Jugoslavije*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, Zbirka Spekter, 2002.

Borak, Neven (ur.). *Slovensko podjetje v devetdesetih*, Zveza ekonomistov Slovenije, Ljubljana 2000.

Brezigar, Miko. *Osnutek slovenskega narodnega gospodarstva*. Celje: Omladina, 1918.

Gosar, Andrej. »Osnovna narodnogospodarska in socialna vprašanja Slovenije.« V: *Bohinjski teden : zbornik predavanj akademskega kulturnosocialnega tedna SKAD Zarje v letu 1939*, 89–102. Ljubljana: Zarja, 1940.

Kresal, France. *Tekstilna industrija v Sloveniji*. Ljubljana: Borec, 1976.

Kresal, France. *Zgodovina Predilnice Litija 1886–1986*. Litija: Predilnica Litija, 1986.

Lazarevič, Žarko. *Plasti prostora in časa. Iz gospodarske zgodovine Slovenije prve polovice 20. stoletja*. Ljubljana: Inštitut za novejšjo zgodovino, 2009.

Lorber, Lučka. »Strukturne spremembe mariborskega gospodarstva po letu 1991.« V: *Revija za geografijo*, 1/1 (2006): 63–78.

Lorenčič, Aleksander. »Od razvojnega skoka in posodobitve strukture do deindustrializacije : slovenska industrija po letu 1945 in energetska panoga.« V: *Od Istra benza do Istrabenza : 1948–1996*, ur. Vodopivec, et al.. 74–93. Koper: Pokrajinski arhiv, 2021.

Lorenčič, Aleksander. *Prelom s starim in začetek novega : tranzicija slovenskega gospodarstva iz socializma v kapitalizem (1990–2004)*. Ljubljana: Inštitut za novejšjo zgodovino, 2012.

Lorenčič, Aleksander, Prinčič, Jože. *Slovenska industrija od nastanka do danes*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2018.

Lorenčič, Aleksander. »Kidričevo – prvo industrijsko mesto v Sloveniji.« V: *Zbornik Andreja Studna*, ur. Žarko Lazarevič et al., 613–624.. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2024.

Lorenčič, Aleksander. *From dreams of «a second Switzerland» to capitalism without a human face : the path of economic independence and Slovenian economic transition*. Ljubljana: Založba ZRC, 2021.

Prinčič, Jože in Neven Borak. *Iz reforme v reformo. Slovensko gospodarstvo 1970–1991*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2006.

Repe, Božo. *Jutri je nov dan. Slovenci in razpad Jugoslavije*. Ljubljana: Modrijan, 2002.

Sicherl, Pavle. »Kje je Slovenija?« V: *Aleksander Bajt 1921–2000: Zbornik razprav s simpozija SAZU ob 10-letnici smrti*, ur. Jože Mencinger, 131–158. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2011.

Sunčič, Mitja. *Zgodovina podjetništva na Slovenskem od srede 19. stoletja do druge svetovne vojne*: doktorska disertacija. Ljubljana: 2011.

Šorn, Jože. »Razvoj industrije v Sloveniji med obema vojnama.« *Kronika*, 7/1 (1959): 10–21, Šorn, Jože. *Slovensko gospodarstvo v poprevratnih letih (1919–1924)*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1997.

Šorn, Jože. *Začetki industrije na Slovenskem*. Maribor: Založba Obzorja, 1984.

Vahčič, Aleš. »Stanje podjetništva v Sloveniji.« V: *Slovensko podjetje v devetdesetih*, ur. Neven Borak, 49–59. Ljubljana: Zveza ekonomistov Slovenije, 2000.

Vodopivec, Nina. *Tu se ne bo nikoli več šivalo. Doživljanja izgube dela in propada tovarne*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2021.

Vodopivec, Peter. *Od Pohlinove slovnice do samostojne države : slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do konca 20. stoletja*, Modrijan, 2006.

Vrišer, Igor. Slovenska industrija po osamosvojitvi. V: *IB revija : za strokovna in metodološka vprašanja gospodarskega, prostorskega in socialnega razvoja Slovenije*, letn. 42, št. 2, 2008, str. 65–86).

Žakelj, Luka. *Razvoj malih in srednje velikih podjetij v Sloveniji in Evropski uniji*. V: *Delovni zvezki*, 13/6 (2004): 48–51. Ljubljana : Urad Republike Slovenije za makroekonomske analize in razvoj.

POVZETEK

Ustanavljanje industrijskih obratov se je začelo v 30. letih 19. stoletja in se nato s širjenjem železniškega omrežja stopnjevalo. Večji del 19. stoletja so bile slovenske dežele na obrobju gospodarskega dogajanja in napredka, zato se niso mogle enakovredno vključiti v proces industrializacije. Leta 1835 so v ljubljanski Cukrarni postavili prvi parni stroj na območju današnje Slovenije. Po podatkih sta bili leta 1856 na Kranjskem le 102 »tovarniški podjetji«, do prve svetovne vojne pa se je število industrijskih podjetij v slovenskih deželah potrojilo. Po popisu, ki ga je izdelala Zbornica za trgovino, obrt in industrijo, je na tem prostoru pred prvo svetovno vojno delovalo 327 podjetij. Največ je bilo podjetij, ki so izdelovala gradbeni material, tovarn usnja in parnih mlinov. Omeniti gre rodbine Samassa, Woschnagg in Majdič, ki veljajo za utemeljiteljice razvoja zvonarske, usnjarske in mlinске industrije. Po spremembi državnega okolja leta 1918, ko je slovensko ozemlje postalo najbolj razvito znotraj tedanje Jugoslavije, se je povečalo število podjetij. Ne gre pozabiti, da je bil to tudi čas izgube Primorske in Trsta (izguba pristanišča, poslovnega središča, rudnika v Idriji itd.). V tem času so se uveljavili podjetniki Fran Bonač, Dragutin Hribar, Milko Bremec, Franjo Sirc, Peter Majdič mlajši, Herbert Woschnagg in Ivan Zabret. Med industrijskimi panogami je pred drugo svetovno vojno največji razmah doživljala tekstilna proizvodnja, saj so slovenske tovarne proizvedle 37 odstotkov vseh jugoslovanskih tekstilnih izdelkov. Sicer so med vojnima prevladovala majhna in srednja podjetja, le nekaj jih je bilo z več kot tisoč zaposlenimi. Čeprav se je število industrijskih podjetij med vojnima povečevalo, pa je bilo to obdobje, ko še vedno govorimo o izrazito prevladujoči agrarni družbi. Leta pa 1945 pa je prišlo do korenitega obrata, saj so novi voditelji po sovjetskem zgledu podržavili vsa pomembna podjetja, spremenili gospodarsko ureditev, uveljavili nove pogoje gospodarjenja, industrializacija pa je postala cilj in prioriteta gospodarske politike. V prvih letih je bil velik poudarek na obnovi, poškodovanih ali uničenih je bila tudi večina pristanišč, strojev, industrijskih in obrtnih objektov, prav tako ni delovalo šest velikih elektrarn. Zaradi pomanjkanja strojev je obnova železnic, cest, hiš in tovarniških obratov v večji meri potekalo z ročnim fizičnim delom in z zelo

skromnimi orodji. Zahvaljujoč obsežni pomoči UNRRE, tudi v obliki strojev in pogonskih sredstev, pa je bila omogočena tudi pospešena izvedba elektrifikacije in industrializacije. A jugoslovansko gospodarstvo je resnično zaživelo šele v prvi polovici 50. let, ko je Jugoslavija po eni strani zaradi spora s Sovjetsko zvezo začela prejemati obsežno pomoč z Zahoda, po drugi strani pa je z uvedbo samoupravljanja prilagodila rigiden gospodarski model iz časa takoj po vojni. Takrat se je precej povečala tudi rast družbenega produkta, od leta 1953 do 1981 je dosegla skoraj sedem odstotkov, kar je veliko tudi na svetovni ravni. Tudi rast industrijske proizvodnje se je v tem obdobju povečala za trikrat. V drugi Jugoslaviji se je sicer več kot dvajset slovenskih industrijskih podjetij uveljavilo s svojimi blagovnimi znamkami na svetovnem trgu, več kot trideset pa jih je monopolno nastopalo na jugoslovanskem trgu. Med novimi izdelki, s katerimi so slovenska podjetja pod svojo ali licenčno blagovno znamko osvojila jugoslovanski trg, jih je bilo veliko, ki so zaznamovala vsakdanje življenje. Po osamosvojitvi je bilo zaznati večje strukturne spremembe, in sicer premik iz industrijske k storitveni ekonomiji, preusmeritev od trga nekdanje Jugoslavije ter prehod v ekonomijo povpraševanja. Med tranzicijo in do danes so mnoga podjetja, tudi giganti jugoslovanske industrije, propadla in z njimi številne prestižne slovenske blagovne znamke. Prav tako je dolg spisek podjetij in blagovnih znamk, kjer lastništvo ni več slovensko. Podjetja so s svojimi blagovnimi znamkami vplivala na fizično in socialno strukturo mest ter krajev, bila so gradniki naše identitete, predstavljajo našo bogato tehnično in kulturno dediščino. Zlasti v obdobju po drugi svetovni vojni lahko govorimo o industrijskem podjetju kot univerzalnem prostoru, zato je bil propad posameznega podjetja veliko več kot le izguba delovnega mesta. Kot beremo in poslušamo, je razlogov za različne klavrne usode podjetij več, od posledic privatizacije, neustreznega prestrukturiranja, prilagajanja globalizaciji itd. Prav tako moramo poudariti, da so v samostojni Sloveniji nastale številne nove uspešne zgodbe podjetij in industrije na podlagi tehnološkega znanja in inovativnosti. A bistveno vprašanje, glede na vsebino prispevka, ki se postavlja, je, ali oziroma kako pomembna je lastna kapitalska substanca za trajnostno ekonomsko suverenost naroda. Te so se zgodovino zavedali, od Milka Brezigarja, ki je leta 1918 v delu *Osnutek slovenskega narodnega*

gospodarstva predstavil vizijo začetka razvoja naroda na gospodarskem, ekonomskem in agrarnem področju, Andreja Gosarja, ki je pred drugo svetovno vojno objavil nekaj del, kjer se je ukvarjal z narodnogospodarskim in socialnimi vprašanji Slovenije, zlasti Staneta Kavčiča s sodelavci v drugi Jugoslaviji, prav tako se je v začetni fazi tranzicije po osamosvojitvi Slovenije politika odločila za gradualistični pristop, se pravi vodenje politike postopnosti in pragmatičnosti, in se je tako izogibala političnim pretresom in morebitnim krizam, obenem pa ni slepo sledila nasvetom tujih strokovnjakov in načelom ako imenovanega (neoliberalnega) Washingtonskega konsenza. Sčasoma se je to spremenilo, prav tako se je po osamosvojitvi koncept narodnega in družbenega planiranja opustil, strategija upravljanja državnih naložb se z vsakokratno vlado spreminja in lahko upamo, da ne bomo prišli do stanja, ko ne bo več ničesar za spreminjati, ne za prodati.

Kontakti avtorjev

Bojan Balkovec, izr. prof. dr.

Oddelek za filozofijo, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani
Aškerčeva cesta 2, SI – 1000 Ljubljana, Slovenija
bojan.balkovec@ff.uni-lj.si

Žan Grm, magister profesor nemščine in magister profesor zgodovine

Gimnazija in srednja šola Rudolfa Maistra Kamnik,
Novi trg 41a, SI – 1241 Kamnik, Slovenija
zan.grm@gssrm.si

Aleksander Lorenčič, dr.

Pokrajinski muzej Ptuj – Ormož,
Prešernova ulica 37, SI – 2250 Ptuj, Slovenija
aleksander.lorencic@pmpo.si

Lana Onič, univerzitetna diplomirana zgodovinarica

Vrhov dol 1e, SI-2341. Limbuš, Slovenija
lana.onic1@gmail.com

Božo Repe, red. prof. dr.

Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani
Aškerčeva cesta 2, SI – 1000 Ljubljana, Slovenija

Ivan Smiljanić, dr., asistent

Inštitut za novejšo zgodovino
Privoz 11, SI – 1000 Ljubljana, Slovenija
ivan.smiljanic@inz.si

Jernej Štimac, dipl. soc. in dipl. zgod.

Cankarjeva ulica 8, SI – 1330, Kočevje, Slovenija
jernej.stimac@gmail.com

227

